

Evropska unija

Republika Srbija
Ministarstvo rada i socijalne politike
Uprava za rodnu ravnopravnost

Srbija

ANALIZA RODNE DIMENZIJE U VISOKOŠKOLSKOM OBRAZOVNOM MATERIJALU

Istraživanje je finansirala Evropska unija kroz projekat „Jačanje uloge civilnog društva u kreiranju politika i praksi u vezi sa smanjenjem siromaštva“, koji se sprovodi u saradnji Programa Ujedinjenih nacija za razvoj i Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike.

ANALIZA RODNE DIMENZIJE
U VISOKOŠKOLSKOM OBRAZOVNOM MATERIJALU

Centar za studije roda i politike
Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Beogradu

Naslov:

Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu

Autorke:

Dr Jana Bačević, Dr Jelisaveta Blagojević,
Dr Daša Duhaček (koordinatorka projekta),
Dr Tamara Džamonja-Ignjatović,
Mr Martina Vukasović, Dr Dragana Popović,
Mr Adriana Zaharijević

Izdanje: Prvo

Izdavač: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Sektor za inkluzivni razvoj

Redaktorka: Svetlana Đurđević-Lukić

Dizajn: Branislav Stanković

Štampa: Standard 2, Beograd

Tiraž: 300

Objavljeno u Beogradu, 2010.

ISBN 978-86-7728-142-7

Mišljenja izneta u ovoj publikaciji su mišljenja autorki i ne predstavljaju nužno stavove Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike ili Evropske unije”.

Sadržaj

IZVEŠTAJ	5
1. Uvod	7
2. Sažetak projekta	9
3. Faze istraživačkog projekta	10
4. Selekcija obrazovnog materijala	11
5. Metodologija primenjena u studijama slučaja	16
6. Zaključci istraživanja	18
7. Preporuke	20
Izbor iz preporučene literature	22
SUMMARY	25
RODNA ANALIZA OBRAZOVNOG MATERIJALA NA POJEDINIM FAKULTETIMA UNIVERZITETA U BEOGRADU	37

Centar za studije roda i politike je na osnovu ugovora sa Programom Ujedinjenih nacija za razvoj od 18. maja 2009. godine i uz institucionalnu podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike, sproveo, prema odabranom uzorku, analizu rodne dimenzije obrazovnog materijala za visokoškolske obrazovne programe. Na osnovu rezultata istraživačkog projekta Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu podnosi sledeći

IZVEŠTAJ

1. Uvod

Iako je u Srbiji u brojnim dokumentima (*Strategija za smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti Republike Srbije*) prepoznato da obrazovanje ima stratešku važnost za ekonomski i društveni razvoj, u političkoj praksi to ne dolazi uvek do izražaja. Na primer, Srbija je ispod poželjnog nivoa izdvajanja za obrazovanje – 3.5% BDP-a se izdvaja za obrazovanje u celini, dok UNESCO preporučuje 6% što je i prosek zemalja OECD-a (zemlje u regionu izdvajaju oko 4% BDP-a za obrazovanje).

Istraživanja i analize međunarodnih organizacija i institucija (Svetska banka, OECD) ukazuju na to da kvalitet obrazovanja u društvu u celini pozitivno utiče na produktivnost, inovativnost i demokratičnost. U procesu demokratizacije, obrazovanje daje mogućnost svakom pojedincu da ravnopravno doprinosi ekonomskom i društvenom razvoju, a obrazovaniji pojedinci trebalo bi da budu tolerantniji prema različitostima i da bolje funkcionišu u multietničkom ili multikonfesionalnom društvu. Da bi obrazovanje moglo da ostvari takav doprinos, neophodno je da sistem obrazovanja bude kvalitetan, efikasan, zasnovan na načelu ravnopravnosti i svima dostupan. Posebnu odgovornost u tom pogledu imaju institucije visokoškolskog obrazovanja koje temeljnim vrednostima u društvu daju legitimitet i imaju ključnu ulogu u stvaranju i reprodukciji značajnog društvenog kapitala znanja. Međutim u Srbiji ovu ulogu i tu odgovornost može da ponese tek 11% stanovništva koje je završilo neki oblik visokog obrazovanja, a od toga svega 6.5% ima univerzitetsko obrazovanje.

Srbija se zvanično od 2003, a nezvanično već od 2001. godine, pridružila Bolonjskom procesu (započetom 1999), dok je primena istog na svim univerzitetima počela 2006. godine. Na samitu ministara u Bergenu 2005. godine ocenjen je stepen primene Bolonjskog procesa, kada je Srbija dobila prosečnu ocenu 2.2, višu samo od BiH i Albanije. Na samitu ministara u Londonu 2007. godine, na osnovu izveštaja tadašnjeg Ministarstva prosvete i sporta, Srbija je dobila visoku ocenu 4.2, i našla se među prvih deset zemalja u Evropi. Međutim, ovi rezultati se ne odnose na polje rodne ravnopravnosti u obrazovanju.

U okviru *Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređenja rodne ravnopravnosti (2007-2010)* o obrazovanju je zaključeno da dugogodišnja izolacija zemlje, tranzicija, procesi retradicionalizacije, ugrožavaju razvoj demokratskog rodno osetljivog, nediskriminatornog i sekularnog sistema obrazovanja, kao jednog od osnovnih temelja demokratizacije, održivog razvoja i evropskih integracija. Obrazovni programi i sadržaji su androcentrični, anahroni i diskriminatorni i doprinose stereotipizaciji rodnih uloga. *Univerzitetski programi su rodno neosetljivi i sadržinski i u pogledu jezika.* Proces akreditacije 2006-2008 je delimično rešio neke probleme u oblasti visokoškolskog obrazovanja, ali ne i u oblasti rodne ravnopravnosti i rodne osetljivosti.

2. Sažetak projekta

Cilj projekta je *dubinska analiza rodne dimenzije odabranog obrazovnog materijala koji se koristi u visokoškolskim programima u Srbiji*. Predviđeno je da ova analiza bude zasnovana na kvalitativnom i kvantitativnom istraživanju reprezentativno odabranog uzorka obrazovnog materijala – pre svega udžbenika, ali i priručnika, štampanih i elektronskih formi, kao što su, na primer, veb stranice. Rezultati istraživanja treba da budu u formi studija slučaja, da se analiziraju sadržaji pojedinih jedinica obrazovnog materijala, da se na osnovu toga izvedu zaključci i da se ponude preporuke za uspešnije uključivanje rodnih dimenzija u visokoškolski obrazovni materijal.

3. Faze istraživačkog procesa

- Izbor i prospekcija izabranog materijala;
- Formulisanje početnih metodoloških pretpostavki i identifikacija ključnih pojmova i pitanja o rodnoj osetljivosti i rodnim ulogama;
- Rad na studijama slučaja;
- Razrada metodologije istraživanja:
 - uporedna analiza
 - specifikacija metodološkog pristupa;
- Komparativna analiza studija slučaja i diskusija;
- Izrada izveštaja.

Svaka faza istraživačkog procesa je podrazmevala sastanke svih učesnica istraživačkog projekta, a često i konsultacije između pojedinih članica tima. Ove diskusije i konsultacije su se pokazale kao nezamenljive u svim fazama istraživanja, od rešavanja problema u konačnoj selekciji reprezentativnog uzorka obrazovnog materijala, utvrđivanja relevantnih pitanja, do uspostavljanja specifičnog metodološkog postupka i naravno, komparativne analize rezultata.

4. Selekcija obrazovnog materijala

Preliminarna selekcija je učinjena na samom početku projekta. Istraživački tim je pošao od pretpostavke da treba odabrati obrazovni materijal iz onih oblasti kod kojih možemo očekivati najveći stepen rodne osetljivosti, dakle, iz oblasti društvenih nauka i humanističkih disciplina, kao što je na primer sociologija. Istovremeno, nismo želele da počemo od onih programa kod kojih je opšte poznato da postoji koncentracija ekspertkinja u toj oblasti i gde je prema tome razumljivo očekivati visok stepen rodne osetljivosti u programima (na primer, programi iz osnovnih studija sociologije). Istraživački tim je došao do zaključka da zbog mogućnosti izvođenja komparativnih zaključaka treba da odaberemo obrazovni materijal koji se koristi u oblasti opšte obrazovnih programa na osnovnim studijama iz osnova društvenih nauka, odnosno nekih socioloških disciplina.

Istraživački tim se usredsredio na obrazovni materijal koji se koristi na Beogradskom univerzitetu kao najvećem u Srbiji. S obzirom na to da Univerzitet u Beogradu ima četiri grupacije fakulteta (društvenih i humanističkih nauka, prirodnih nauka, medicinskih nauka i tehničko-tehnoloških nauka), uzorak je trebalo da obuhvati materijal iz svake grupacije i to iz socioloških disciplina. Odabrana su po dva fakulteta iz društvenih i humanističkih nauka i tehničko-tehnoloških nauka; i po jedan iz prirodnih nauka i medicinskih nauka, i to: Učiteljski fakultet, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Medicinski fakultet, Geografski fakultet, Fakultet organizacionih nauka (FON) i Tehnološki fakultet. Na ovim fakultetima odbrano je sedam predmeta koji su obuhvatali opštu ili neku posebnu oblast sociologije (sociologiju obrazovanja, sociologiju organizacije, sociologiju marginalizovanih

grupa, socijalnu medicinu, itd), a uključena je i obrada oblasti kao što su demografija, pedagogija, psihologija i etika tako da je obrađen obrazovni materijal za ukupno 15 kurseva.

Prema tome, obrađeno je **ukupno 17 jedinica obrazovnog materijala**, koji su prema raspoloživim podacima trenutno u upotrebi: od toga 13 udžbenika i četiri jedinice dodatnog, pomoćnog obrazovnog materijala, to jest dva priručnika i dve *power point* prezentacije (videti tabelu).

Važno je napomenuti da se izabrani obrazovni materijal koristi uglavnom u prve dve godine studija (8 od 13 udžbenika) i da se više koristi u nastavi obaveznih nego izbornih predmeta (9 od 15 kurseva). Ovime je postignuta veća reprezentativnost uzorka, odnosno analiziran je obrazovni materijal kome je izložen veći broj studenata/kinja.

Grupacija Beogradskog Univerziteta	Fakultet	Naziv kursa/ predmeta	Jedinica obrazovnog materijala
Društvene nauke i humanističke discipline	Učiteljski fakultet	Sociologija obrazovanja	1. <i>Porodica – kontroverze i izazovi</i> , prir. prof. dr Milimir Mučibabić, Beograd: Filip Višnjić, 2007 2. <i>Sociološko-pravni pojmovnik</i> , prir. prof. dr Milimir Mučibabić, Beograd: Izdavačka kuća Draganić, 2005.
		Porodična pedagogija	<i>Porodična pedagogija</i> , dr Nada Vilotijević, Beograd: Školska knjiga, 2006.
	Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju	Uvod u sociologiju	<i>Sociologija</i> , Antoni Gidens (Anthony Giddens), Zagreb: Globus, 2007
		Sociologija marginali zovanih grupa	<i>Izvan granica društva - savremeno društvo i marginalizovane grupe</i> , Milosav Milosavljević i Aleksandar Jugović, Beograd: Fasper, 2009.

Medicinske Nauke	Medicinski fakultet	Medicina i društvo, Socijalna medicina, Komunikacija u medicini, Istorija medicini, Populacija/ ekologija/ medicina	<p>1. <i>Medicina i društvo</i>, Karel Turza, Beograd: CIBID, Medicinski fakultet, II izdanje, 2009.</p> <p>2. <i>Pojmovnik za izborne predmete</i>, Karel Turza i Sandra Radenović, Beograd: CIBID, Medicinski fakultet, 2009.</p> <p>3. Power point prezentacije sa sajta Medicinskog fakulteta www.med.bg.ac.rs</p>
		Medicina rada	<p>1. <i>Osnovi medicine rada</i>, grupa autora (A.Vidaković, P.Bulat, S.Milačić, A.Milovanović, M.Pavlović, N.Torbica, D.Vesović) Beograd: CIBID, Medicinski fakultet, Beograd, 2007.</p> <p>2. Power point prezentacije sa sajta Medicinskog fakulteta www.med.bg.ac.rs</p>
Prirodne nauke	Geografski fakultet	Demografija	<i>Statistika stanovništva</i> , Mirosljub Rančić, Beograd: Viša škola za primenjenu informatiku i statistiku, 1979.

Tehničko tehnološke nauke	Fakultet organizacionih nauka (FON)	Sociologija	<i>Uvod u sociologiju organizacije</i> , Slobodan Miladinović, Beograd: Fakultet organizacionih nauka, 2004.
		Psihologija	1. <i>Psihologija u organizaciji</i> , prof. dr Dobrivoje Mihailovic, Beograd: Fakultet organizacionih nauka, 2008.
		Poslovna etika	1. <i>Judaizam i poslovna etika</i> , Ranko Orlić, Pančevo: Mali Nemo, 2003. 2. <i>Kant i poslovna etika</i> , Ranko Orlić, Pančevo: Mali Nemo, 2004. 3. <i>Utilitarizam i poslovna etika</i> , Ranko Orlić, Pančevo: Mali Nemo, 2007.
	Tehnološki fakultet	Sociologija	<i>Opšta Sociologija</i> , Predrag Radenovic, Beograd: Akademska misao, 2005.

5. Metodologija primenjena u studijama slučaja

Metodologija istraživanja je usredsređena na kvantitativnu i kvalitativnu analizu. U okviru kvantitativne analize obrađena su pitanja rodne osetljivosti jezika kojim su pisani udžbenici i ostale jedinice obrazovnog materijala, frekvencije pojavljivanja pojedinih termina koji upućuju na rodne uloge i rodne odnose, broj autora u odnosu na broj autorki, i slični podaci. Kvalitativna analiza je razrađena kao diskurzivna analiza obrazovnog materijala, odnosno, analiza rodnih uloga, rodnih odnosa, reprezentacija rodnosti uopšte (i žena posebno) u društvu. Analiza se odnosi i na javnu i na privatnu sferu, dakle, na tržište rada, porodicu, zatim pitanja reprodukcije i reproduktivnih prava, seksualnost, diskriminaciju, vrednosnih stavova itd.

Po utvrđenoj metodologiji, svaka studija slučaja je predstavila osnovne informacije o obrazovnom materijalu: fakultet, predmet (osnovni/izborni, godina studija/semestar) referentne podatke o obrazovnom materijalu (autori, izdavač, godina i mesto izdanja, struktura, sadržaj, preporučena literatura). Zatim se svaka studija slučaja usredsređivala na kvantitativnu i kvalitativnu rodnu analizu: imena autora/autorki, rodne uloge, rodna osetljivost jezika, i u prevodima, itd. Planirano je da svaka studija slučaja potraži odgovore i na posebna pitanja: pol/rod, porodica, feminizam, patrijarhat, odnos prema marginalizovanim grupama, heteronormativnost, diskriminacija, rasizam itd. I najzad, da u onoj meri u kojoj je to obrazovni materijal dozvoljava, da uključi i opštu analizu: disciplinarni kontekst, mesto, vreme, teorijski okvir, kome se udžbenik obraća, normativni pristup, 'objektivna' istina, naučna istina, sistem društvenih vrednosti, šta je 'prirodno'. Odgovori na

opšta pitanja koja se tiču vremena kada je udžbenik napisan, teorijskog okvira, normativnog pristupa, stavova o tome da li postoji 'objektivna' istina, šta je naučna istina, koji je sistem društvenih vrednosti privilegovan, odgovora na pitanje šta je 'prirodno,' kome se udžbenik obraća – sve to može ukazati na celovit pristup u kome je rodna perspektiva samo jedan deo.

Smatrale smo da razmatranja svih ovih opštih pitanja mogu bar delimično ponuditi pravac u kome se može tražiti odgovor na jedan od ključnih problema na koji smo naišle. Naše istraživanje je za cilj imalo da se ispita **kako** je rodna perspektiva zastupljena, to jest da ispita **način** na koji je rodna perspektiva prisutna. Međutim, u toku istaživanja se pokazalo da u većem broju pojedinačnih slučajeva, odnosno jedinica obrazovnog materijala, ne može biti analize **kako** je rodna perspektiva zastupljena, **jer rodna perspektiva uopšte nije zastupljena.**

6. Zaključci istraživanja

Od 17 jedinica analiziranog obrazovnog materijala u pogledu rodne perspektive i rodne osetljivosti, samo jedan udžbenik je sasvim prihvatljiv, a jedan udžbenik je u pogledu rodne osetljivosti delimično prihvatljiv. Na osnovu toga zaključujemo da je od 17 jedinica analiziranog obrazovnog materijala **sa stanovišta rodne osetljivosti** 15 jedinica ili, ukoliko je uzorak reprezentativan, **skoro 90% obrazovnog materijala potpuno neprihvatljivo**.

Dakle, obrazovni materijal koji se koristi u našem visokoškolskom obrazovanju (udžbenici, priručnici, elektronske forme) je nažalost u najvećem broju slučajeva rodno neosetljiv. Nema ravnomerne zastupljenosti primera muških i ženskih rodnih uloga, a postojeći prikazi roda i rodnih uloga su stereotipni i neupitno se oslanjaju na tradicionalne patrijarhalne paradigme.

U obrazovnom materijalu gotovo nigde **nije zastupljen rodno osetljiv jezik**. Udžbenici koriste termine i izraze gotovo isključivo u muškom rodu. Ova terminologija pretenduje na to da se predstavi kao univerzalna, što naravno niti jeste, niti može biti. U svim slučajevima koji ne samo što dozvoljavaju već i zahtevaju precizno izražavanje, ne odstupaju se od navodno neutralne kategorije čoveka. Ne koristi se adekvatan terminološki aparat koji upućuje na društvenu konstrukciju roda i rodnih uloga i sl.

Udžbenici koji imaju čak i delimično pristup rodne osetljivosti i bave se pitanjima o ženama, ili nekim drugim društveno ranjivim grupama, to čine ili nedovoljno ili, što je još češća pojava, na neodgovarajući način tako što isključuju ili omalovažavaju neke druge društveno ranjive

i marginalne grupe, diskriminišu običaje, kulturu i veru manjinskih etničkih grupa, netradicionalne porodice, LGBT populacije itd.

Važno je podvući sledeće: rodna neosetljivost visokoškolskog obrazovnog materijala je često deo u celini nesavremenog i/ili pretežno ideološki obojenog obrazovnog materijala: naime savremena literatura ili je nedovoljno zastupljena ili uopšte nije zastupljena. Ne neguje se kritički pristup, studenti/kinje se ne podržavaju u da neguju upitnost, stav autora je autoritaran, pretenduje na 'objektivno znanje,' a obrazovni materijal se obraća tzv. neutralnom čitaocu (u muškom rodu). Postoji stroga diciplinarna podeljenost, nema multidisciplinarnog, a još manje savremenog interdisciplinarnog pristupa.

Primer dobre prakse je (prevedeni) udžbenik *Sociologija*, autora Entoni Gidensa jer uključuje obradu svih ili većinu rodno relevantnih pitanja i pitanjima roda daje vidljivost. Istovremeno pitanja roda inkorporira u tematski obrađene probleme i time naglašava da su pitanja koja se odnose specifično na žene istovremeno i pitanja koja se odnose na društvo u celini. I što je veoma značajno i posebno doprinosi rodnoj osetljivosti, ovaj udžbenik koristi najnoviju literaturu iz oblasti društvenih nauka i humanističkih disciplina, a samim tim je prisutna i ravnomerna zastupljenost autorki i u tekstu i u referencama.

7. Preporuke

Na osnovu analize rodne dimenzije obrazovnog materijala za visokoškolske obrazovne programe, a prema odabranom uzorku i studijama slučaja, istraživački tim ovog projekta smatra da je potrebno prvo isključiti rodno diskriminatoran jezik i stavove (i navoditi samo kroz njihovu kritiku) i uvesti rodno osetljiv jezik (videti Savić, Svenka et al prir, *Rod i jezik. Ženske studije i istraživanja* i Futura publikacije, Novi Sad, 2009).

Nastavni materijal treba eksplicitno da govori o rodnoj diskriminaciji, o stereotipima i predrasudama, nasilju nad ženama, kršenju (ženskih) ljudskih prava, mehanizmima za rodnu ravnopravnost, itd. Osim toga, udžbenici treba da sadrže osvrtne i na literaturu vezanu za rodna pitanja, da se oslanjaju na najnovije i sve prisutnije brojne tekstove iz naše i međunarodne akademske zajednice koji se u svim oblastima društvenih nauka i humanističkih disciplina bave temama roda, kao i da uključuju rezultate lokalnih, regionalnih i međunarodnih istraživanja o rodnoj ravnopravnosti (izbor iz literature u prilogu).

Analiza rodne dimenzije u obrazovnom materijalu visokoškolskog obrazovanja je pokazala da se odsustvo rodne perspektive često poklapa sa ideološki jednostranim strogo normativnim pretpostavkama, autoritarnim pristupom u nastavi i zastarelom literaturom. Preporuka je istraživačkog tima da je veoma poželjno, s obzirom na potrebu za podsticanjem kritičkog mišljenja kod studenata i studentkinja, razgraničiti u nastavnim materijalima stavove autora/ki (predavača/ica) od drugih stavova i/ili teorija; time će se podsticati studente/kinje da iznose sopstvene stavove i da ih utemeljuju na argumentima i novim saznanjima; i najzad, ali ne i naposljetku, svakako redovno davati širok izbor iz savremene literature koji će, samim tim, uključiti i autorke.

Istraživački tim (po abecednom redu)

Dr Jana Bačević,
Centar za obrazovne politike i Univerzitet Singidunum, Beograd

Dr Jelisaveta Blagojević,
Centar za ženske studije i istraživanja roda i Univerzitet Singidunum, Beograd

Dr Daša Duhaček,
*Centar za rod i politiku, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Beogradu (koordinatorka projekta)*

Dr Tamara Džamonja-Ignjatović,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Mr Martina Vukasović,
Centar za obrazovne politike, Beograd

Dr Dragana Popović,
Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd i Univerzitet u Beogradu

Mr Adriana Zaharijević,
Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd

Izbor iz preporučene literature

Savić, Svenka et al prir. (2009), Rod i jezik. Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad.

Mršević, Zorica (1999) Rečnik osnovnih feminističkih pojmova. IP "Žarko Albulj" Beograd.

Papić, Žarana (1989), Sociologija i feminizam. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd.

Blagojević, Marina (1991), Žene izvan kruga. Profesija i porodica. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

Popović, Dragana (2004) Nauka i moć: slučaj Srbija. Genero 4/5, 2004, 123-134.

Popović, Dragana (2007): Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna. Phlogiston 15,2007, 73-86.

Zaharijević, Adriana prir. (2007), Neko je rekao feminizam. Žene u Crnom, Centar za ženske studije, Rekonstrukcija Ženski fond, Beograd.

Perović, Latinka ur. (2006) Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

Jaggar, Alison and Young, Iris Marion, prir. (1998), Blackwell's Companion to Feminist Philosophy. Blackwell publishers, Oxford (UK).

Gamble, Sarah prir. (1998/2006), Routledge Companion to Feminism and Postfeminism. Routledge, London and New York.

Pilcher, Jane and Whelehan, Imelda prir. (2004), Fifty Key Concepts in Gender Studies, SAGE Publications, London.

Beasley, Chris (2005), Gender & Sexuality. Critical Theories Critical Thinkers. SAGE Publications, London.

Publikacije Centra za ženske studije i istraživanja roda, Beograd i Centra za ženske studije, Novi Sad

Asher, J., D. Banks and F.J. Scheuren (eds) (2008) *Statistical Methods for Human Rights*. Dordrecht: Springer.

Hohn, C., D. Avramov, I. Kotowska (eds) (2008) *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study Vol. 1: Family Change*. Dordrecht: Springer.

Hohn, C., D. Avramov, I. Kotowska (eds) (2008) *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study Vol. 2: Demographic Knowledge – Gender – Ageing*. Dordrecht: Springer.

Norfleet W. R. Jr., W. J. Serow (1984) *Introduction to applied demography : data sources and estimation techniques*. Beverly Hills: SAGE University Press

Stillwell, J., E. Coast and D. Kneale (eds) (2008) *Fertility, Living Arrangements, Care and Mobility. Understanding Population Trends and Processes - Volume 1*. Dordrecht: Springer. Posebno poglavlja: 1 - 3, 5, 7, 9-11

Pinelli, A., F. Racioppi and R. Rettaroli (eds) (2007) *Genders in the Life Course*. Dordrecht: Springer.

Zopf, P.E. jr. (1984) *Population: an introduction to social demography*. Palo Alto, California : Mayfield Publishing Company

Thom, Mary (2001): *Balancing the Equation: Where Are Women and Girls in Science, Engineering and Technology*. National Council for Research of Women, World Trade Bank, New York.

Gunilla Risberg, Katarina Hamberg, Eva E.Johansson: *Gender perspective in medicine: a vital part of medical scientific rationality*. BMC Medicine 2006/4. DOI 10.1186/1741-7015-4-20.

Trgovčević, Ljubinka (2002) *Žene kao deo srpske elite u 20. veku – otvaranje pitanja*, Centar za ženske studije. Beograd.

G. Knežević, V.Majić, T. Kovač-Cerović, Ž. Popov, S. Šećibović, S.Turajlić, Ž. Mihajlović, *Kvalitetno obrazovanje za sve – put ka razvijenom društvu*, Ministarstvo prosvete i sporta, Republika Srbija, Beograd 2003.

Introducing gender perspective into medical curricula
www.med.monach.edu.au/gendermed

Zbornik radova *Visoko obrazovanje na putu ka Evropi četiri godine kasnije*, Republika Srbija, Beograd 2005.

<http://ec.europa/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf>

<http://sus.org.rs/dokumenta.pdf>

<http://www.aen.edu.rs/main/pages/reforma/bologna/implementacija>

<http://www.ond.vlaaderen.be/hogeronderwijs/bologna/links/nationa-reports-2007>

Bolonja 1999: Zajednička deklaracija evropskih ministara obrazovanja o uspostavljanju zajednickog evropskog prostora visokog obrazovanja (1999) Bolonja. <http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna>

Univerzitet u Beogradu, Beograd. www.bg.ac.rs

CEDAW 1979: Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (1979) UN, Njujork. (The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women CEDAW, UN, New York).

ENWISE 2003: ENWISE Report (2003) EC, EUR20955EN, Luxembourg. <http://ec.europa.eu/research/science-society/women/enwise>

MC 2005: Izveštaj o realizaciji Milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji (2005) Vlada Republike Srbije, Beograd.

She Figures 2006, EC, Luxembourg.

Strategija za smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije (2005), Beograd.

„Žene i muškarci u Srbiji“, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd, 2008.

Summary

COMPREHENSIVE ANALYSIS OF GENDER DIMENSION IN UNIVERSITY EDUCATIONAL MATERIAL

Center for the Study of Gender and Politics (CSGP),
Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

Project summary

The Center for the Study of Gender and Politics (GSGP), has finalized the research and completed the report on the gender dimension of educational material in higher education in Serbia. The aim of the project, institutionally supported by Gender Equality Directorate (Ministry of Labour and Social Policy), was to provide an in depth analysis (based on quantitative and qualitative analysis) of the gender perspective of the education material. The research team has addressed this research issue through the selection of textbooks and associated educational material, for different courses in different academic disciplines, which are taught within the Serbian system of higher education. The content of this material is then analyzed in order to provide an assessment of the occurrence and presentation of gender-related issues. The result is a number of case studies, as well as a general report, stating the findings, trends, as well as offering policy recommendations for a more successful future inclusion of the gender dimension in educational material.

Selection of educational material

The results of the final selection: the analysis will refer to 17 (seventeen) items of educational material, 13 (thirteen) of which are current and/or recent text books, 4 (four) are supplementary educational materials (2 glossaries and 2 power point presentations). The seventeen items of educational material represent and cover: a) all the four major groups within the University of Belgrade, b) six of the Faculties of the University of Belgrade which were chosen to represent them, and c) within their programs the educational materials of fifteen courses currently taught at the University of Belgrade are used for analysis (see the table).

Importantly, the selected material is used in the undergraduate programs, mostly during the first two years (8 out of 13 textbooks analyzed) and it is used more in the courses which are compulsory than elective (9 out of 15 courses). Therefore, one of the criteria for the selection was to choose educational material to which a greater number of students are exposed. This has made the selection of educational material representative for the conclusions of the research.

In accordance with the choice of fields, higher education institutions (faculties), and courses, the final selection of educational material includes the following textbooks and other relevant educational material:

Group within Belgrade University	Faculty (institution)	Course name(s)	Educational material
Social Sciences and Humanities	Faculty of Teacher Education	Sociology of Education	1. <i>Porodica – kontroverze i izazovi [The Family – Controversies and Challenges]</i> . prir. prof. dr Milimir Mučibabić, Beograd: Filip Višnjić, 2007 2. <i>Sociološko-pravni pojmovnik [Glossary of Sociological and Legal Terms]</i> prir. prof. dr Milimir Mučibabić, Beograd: Izdavačka kuća Draganić, 2005.
		Pedagogy of the Family	<i>Porodična pedagogija, [Family pedagogy]</i> dr Nada Vilotijević, Beograd: Školska knjiga, 2006.
	Faculty of Special Education	Introduction to Sociology	<i>Sociologija. [Sociology]</i> , Antoni Gidens (Anthony Giddens), Zagreb: Globus, 2007
		Sociology of Marginalized Groups	<i>Izvan granica društva - savremeno društvo i marginalizovane grupe [Beyond the Boundaries of Society-Contemporary Society and Marginalized Groups]</i> , Milosav Milosavljević i Aleksandar Jugović, Beograd, Fasper, 2009.

Medical Sciences	Faculty of Medicine	<p>Medicine and Society Social Medicine</p> <p>Communication in Medicine, History of Medicine, Population/ Ecology/ Medicine</p>	<p>1. <i>Medicina i društvo [Medicine and Society]</i>, Karel Turza, Beograd: CIBID, Medicinski fakultet, II izdanje, 2009.</p> <p>2. <i>Pojmovnik za izborne predmete, [Glossary for elective courses]</i> Karel Turza i Sandra Radenović, Beograd: CIBID, Medicinski fakultet, 2009.</p> <p>3. Power point presentations for the given subject, from the web site of the Faculty of Medicine, www.med.bg.ac.rs</p>
		Work Medicine	<p>1. <i>Osnovi medicine rada [Occupational Medicine]</i>, (A.Vidaković, P.Bulat, S.Milačić, A.Milovanović, M.Pavlović, N.Torbica, D.Vesović) Beograd: CIBID, Medicinski fakultet, 2007.</p> <p>2. Power point presentations for the given subject, from the web site of the Faculty of Medicine, www.med.bg.ac.rs</p>
Natural Sciences	Faculty of Geography	Demography	<p><i>Statistika stanovništva, [Population statistics]</i>, Mirosljub Rančić, Beograd: Viša škola za primenjenu informatiku i statistiku, 1979.</p>

Technical and Technological Sciences	Faculty of Organizational Sciences	Sociology	<i>Uvod u sociologiju organizacije, [Introduction to Sociology of Organizations]</i> , Slobodan Miladinović, Beograd: Fakultet organizacionih nauka, 2004.
		Psychology	1. <i>Psihologija u organizaciji [Psychology in Organization]</i> prof. dr Dobrivoje Mihailovic, Beograd: Fakultet organizacionih nauka, 2008
		Business Ethics	1. <i>Judaizam i poslovna etika, [Judaism and Business Ethics]</i> Ranko Orlić, Pančevo: Mali Nemo, 2003. 2. <i>Kant i poslovna etika, [Kant and Business Ethics]</i> , Ranko Orlić, Pančevo: Mali Nemo, 2004. 3. <i>Utilitarizam i poslovna etika, [Utilitarianism and Business Ethics]</i> Ranko Orlić, Pančevo: Mali Nemo, 2007.
	Faculty of Technology	Sociology	<i>Opšta Sociologija [General Sociology]</i> , Predrag Radenovic, Beograd: Akademska misao, 2005.

Overview of Methodology

Methodological approach focused on the quantitative and qualitative research. In reference to quantitative analysis, the analysis includes linguistic aspects of the gender dimension in the selected texts, gender sensitivity of language (gender-specific or gender-neutral); presence or absence of women and gender-related issues; frequency of these occurrences, etc. As a qualitative research, it was directed towards the analysis of discourses in the selected material; analysis addressed the issues of gender roles of women and men; attention was given to the context of gender relations: society, work, family life, religion, sexuality and reproduction, etc. Therefore, each case study includes and/or addresses:

- a) necessary information concerning each item of the educational material: program/department/ faculty where the textbook or educational material is being used; course (compulsory/elective,) name of the lecturer, semester during which the material is being used; full title of the textbook; author; publisher (year of publication); description of the textbook: number of pages, contents, main parts/chapters, dis/proportions in covering certain topics; recommended literature (domestic/foreign, time of publication, discipline);
- b) targets specifically all the relevant gender issues: quantitative and qualitative gender analysis, authors/names mentioned (number of fe/male) gender roles (no and specifically), is the language gender sensitive (for both, original text & translation, also, examples);
- c) addresses, as far as possible, the general approach which brings to bear on the educational material: disciplinary context, space and time that it covers; theoretical grounding; who is the addressee of the text

book? Does the textbook address the following questions: are there any objective truths, scientific truths, are the contents of social values self understood? Is there a normative approach? Then, moving on toward more specific issues such as, what is a family? Heteronormativity? Christian values, etc. Finally, does the text address feminism? What is the place of the category of gender, relationship to marginal groups, discrimination, racism, and other isms, etc.

This allowed the research process to address the following problem: initially the research was to have focused on the *ways, the how* of the gender perspectives that were presented. However, based on the case studies, the prevailing emphasis in the research often had to be *not on the how* in the presentation of gender perspectives, but to address the issue ***if the gender perspective is at all included.***

Conclusions

From the 17 items of the analyzed educational material only one textbook was assessed as gender sensitive and therefore acceptable withing the criteria gender inclusiveness; one textbook was assessed as partially acceptable. Based on that, we conclude that from *gender perspective out of 17 units a total of 15 are unacceptable*. If the sample is representative, it would result that almost **90% of the educational material in the higher education system is, from a gender perspective, unacceptable**.

The educational material does not use a gender sensitive language. Textbooks invariably use male gender and apply it universally; and, equate 'man' with 'human'. There is no perception of the social construct of gender nor its differentiated from the biological sex.

Even those items of educational material that attempt to use gender sensitive approach, do so in a fragmented, partial way, or do so while denigrating or discriminating against other socially vulnerable groups (ethnic minorities, LGBT population, untraditional families, etc.)

Significantly, lack of gender sensitivity is very often present as a part of an educational concept that is comprehensively conceptualized as traditional and patriarchal. It is burdened with undisputed ideological positions, albeit not always consistently (from real socialism to neoliberalism, nationalism, etc.). There is a serious absence of referencing current and even relatively recent literature in the field of research to which the educational material belongs. There is no support of critical approach, students are not encouraged to question, hence the

approach is from the position of unquestionable authority with a view to 'objective knowledge' and the textbooks address a so called 'neutral reader' (male gendered). There are strict disciplinary boundaries and little or no perception of multidisciplinary, or even less of interdisciplinarity.

Therefore, the educational material is in most cases not sensitive to gender. The existing representations of gender are stereotypical and unquestionably rely on patriarchal paradigms.

Recommendations

Following the gender analysis of the educational material for higher education programs, and based on the analyzed sample, the research team makes the following recommendations:

All educational material should make every effort to eliminate discriminatory and derogatory terminology and use gender sensitive language (see Savić, Svenka et al ed., *Rod i jezik. Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije*, Novi Sad, 2009).

Educational material should explicitly address gender discrimination, prejudices and stereotypes, violence against women, violation of (women's) human rights, gender equality mechanisms, etc. Textbooks should include and reference important and/or recent studies on gender issues, research of local, regional and broader international academic community (suggested literature is included in the report).

Since this analysis has disclosed that absence of the gender perspective is very often overlapping with ideologically exclusive, strictly normative, authoritarian approach to education and out dated literature and sources, the recommendation is that, in order to encourage critical thinking, educational material should differentiate between the approach of the author and any other positions, standpoints and views. This may demonstrate to the students that there is more than one view, encourage them to take their own position *and* support them to develop arguments to support these positions.

Last, but certainly not the least, it is absolutely necessary to include the most recent references in readings; this will undoubtedly result in including more female authors.

RODNA ANALIZA
OBRAZOVNOG MATERIJALA NA POJEDINIM
FAKULTETIMA UNIVERZITETA U BEOGRADU

STUDIJE SLUČAJA

Naziv udžbenika: **PORODICA – KONTRAVERZE I IZAZOVI**

dr Milimir Mučibabić, Filip Višnjić, Beograd, 2007, I izdanje

Fakultet: **Učiteljski fakultet**

Predmet: **Sociologija porodice** (obavezni predmet, I godina studija)

Ovaj nastavni materijal, zapravo, predstavlja hrestomatiju različitih tekstova koji obrađuju tematiku porodice. Mada je, kao što autor kaže u kratkom predgovoru – izbor autora i tekstova donekle arbitraran, on je istovremeno i dovoljno pregledan da omogući uvid u širok dijapazon stavova i teorijskih konceptualizacija vezanih za porodicu.

Knjiga ima 279 strana, uključujući Pojmovnik, Izvore i Literaturu. Izbor autora, koji uključuje neke od naprominentnijih autora u oblasti sociologije porodice – kako domaćih tako i stranih (Golubović, First, Milić, Hobsbaum, Mitterauer, Dženkins itd.) ukazuje na širok i interdisciplinarni pristup problematici sociologije porodice. Pristup je prilično osavremenjen, mada se može staviti zamerka da « propušta » neke od značajnih najsavremenijih autora kao što su Entoni Gidens ili Ulrich Bek. Balans autorki i autora u hrestomatiji je takođe skladan. Uzevši u obzir da se radi o hrestomatiji, odnosno zbirci stručnih tekstova, pristup je znatno naučnijeg karaktera od drugog udžbenika istog autora (prikaz sledi). Stil pisanja je naučan i argumentovan, što znači da autori tekstova iznose hipoteze i stavove, ali ih i podvrgavaju proveri i daju ograde, ulazeći u diskusiju sa dominantnim koncepcijama ili teorijskim postavkama. Ovo predstavlja primer kritičkog pristupa. Skreće se pažnja na društvenu i istorijsku kontekstualizovanost određenih paradigmi, pa i otvara prostor za njihovo kritikovanje. Međutim, feministički pristup nigde se ne pojavljuje kao poseban, već su neki elementi uključeni u druge paradigme ili pristupe.

Sumarno, može se zaključiti da zbornik predstavlja primer relativno dobre prakse, odnosno načina na koji bi se rodna problematika mogla predstaviti na jasan i dostupan način u okviru teme sociologije porodice. Zbornik je dobro balansirani, mada ne uvek u rodnom smislu

već i u pogledu disciplinarnog i teorijskog pristupa, odnosa domaćih i stranih autora, i tema koje su pokrivena. Naročito je pohvalno naučno, odnosno kritičko odnošenje prema većini iskazanih stavova – jasno je da ova knjiga nije «pedagoška» niti dogmatska, odnosno da cilj nije čitaocu ubediti u nešto, već podstaći ih na razmišljanje. U tom smislu, uz određene modifikacije (pre svega u smislu naglašenije rodne perspektive, dodatnog osavremenjavanja autora, referenci i teorijskih pristupa) ona bi svakako mogla poslužiti kao primer dobre prakse u uvođenju rodne dimenzije u nastavni materijal u visokom obrazovanju.

Naziv udžbenika: **SOCIOLOŠKO – PRAVNI POJMOVNIK**

prof. dr. Milimir Mučibabić, Izdavačka kuća Draganić, Beograd, 2005.

Fakultet: **Učiteljski fakultet**

Predmet: **Sociologija porodice** (obavezni predmet, I godina studija)

Ova knjiga predstavlja glosar različitih, ne samo socioloških i pravnih, već i pojmova iz domena političke filozofije i antropologije. Mada uključuje neke pojmove istog reda, *feminizam* se ne pojavljuje kao odrednica. Čak i kontekstualno važni pojmovi kao što je „ravnopravnost“ (Mučibabić 2005:199) ne uključuju nikakvu posebnu referencu na prava žena, osim napomene da je diskriminacija zabranjena i na polnoj osnovi.

U tom smislu, ovaj nastavni materijal ne bi mogao biti evaluiran kao posebna jedinica, tim pre što postoje indicije da se u nastavi koristi kao pomoćna literatura. Ono što se svakako može preporučiti jeste da pojmovnici ovog tipa uključe i odrednice koje su važne za razumevanje problema roda, rodnih razlika, uloga i diskriminacije.

Naziv udžbenika: **PORODIČNA PEDAGOGIJA**

Dr Nada Vilotijević, Školska knjiga, Beograd, 2006

Fakultet: **Učiteljski fakultet**

Predmet: **Porodična pedagogija** (obavezni predmet, II godina studija)

Udžbenik ima 216 stranica, sa bibliografijom. Podeljen je u nekoliko velikih celina: *Osnovna polazišta*, *Porodica kao vaspitna sredina*, *Vaspitanje dece u porodici*, i *Saradnja porodice i dečjeg vrtića-škole*.

Kada je reč o kontekstu i pristupu, ovaj tekst je pomalo teško locirati. Naime, radi se o tekstu vrlo tradicionalnog udžbeničkog tipa. Deluje kao da je cilj da zaista pruži najopštiji pregled onoga što autorka smatra porodičnom pedagogijom. To znači da je pristup generalan, a jezik i ugao neutralni; naime, obično se koristi treće lice ili bezlični glagolski oblici; čak ni kod (kao što ćemo kasnije videti) vrednosno vrlo obojenih stavova ne može se naslutiti da li je to stav autorke, nekog od citiranih autora, ili «opšta istina». Sa druge strane, tekst jeste «prošaran» citatima i ponekom referencom, ali ove reference su retko kontekstualizovane. Istovremeno, mnogi stavovi predstavljeni su autoritativno, bez kritičkog osvrta, kao da se radi o zdravom razumu ili opšte prihvaćenom znanju. U ovim slučajevima, ne radi se čak ni o pozivanju na naučni autoritet, koliko se stiče utisak o «pedagoškoj» vrsti autoriteta, u kojoj se podrazumeva da autor(ka), prosto, zna nešto što čitaoci ne znaju.

Kada je reč o teorijskoj pozadini, ovom tekstu može se staviti nekoliko zamerki. Prva, mada i najslabija, je da se među «misliocima» ne spominje nijedno žensko ime – mada se to može objasniti niskom zastupljenošću žena u filozofiji tih perioda, koja je, naravno, sama po sebi rezultat određene vrste diskriminacije. Druga se, međutim, odnosi na činjenicu da se pri citiranju stavova izabranih autora, čak ni kada se radi o onima koji su izravno mizoginični, ne javlja nikakva vrsta komentara, kritičke ili istorijske distance. Uopšteno, odsustvo kritičke interpretacije izvora, naročito kada se radi o antičkim i srednjovekovnim

filozofima, prilično je problematično – ukoliko nema interpretacije, čitaoci su u prilici da se pitaju koji je smisao navođenja njihovih stavova/mišljenja, odnosno da li ih autorka prezentuje zato što se slaže sa njima ili ih smatra tačnim.

Međutim, mnogo veći problem je kada se ovakva vrsta pristupa javlja pri predstavljanju patrijarhalnog diskursa ili ponašanja, ili kada se određeni oblici ponašanja ili porodične organizacije afirmišu ili opisuju kao «normalni» i «poželjni». Koncept porodice koji je predstavljen u ovom udžbeniku je tradicionalan i neproblematizovan. Radi se o porodici koja je formirana isključivo heteroseksualnim bračnim partnerstvom, podrazumeva imanje dece, i to «dvoje do troje». Mada diskurs sadrži određeni oblik kritike patrijarhata i autoritarnosti, ova kritika ograničena je na najneposredniji pedagoški kontekst, odnosno potencijalne loše posledice po razvoj ličnosti deteta. Istovremeno, svi «alternativni», a u savremenim društvima itekako zastupljeni, oblici zajedništva (homoseksualno partnerstvo/brak/roditeljstvo/starateljstvo, porodice sa jednim roditeljem po slobodnom izboru, vanbračna partnerstva, porodice bez dece po izboru) isključeni su iz opisa. Mada je, možda, prerano ili preoštro ovakvom diskursu pripisati normativizujuću funkciju, ono što se svakako može staviti kao primedba jeste da su modeli i koncepti porodice izloženi u udžbeniku neprilagođeni savremenom kontekstu.

Ono što bi svakako bila preporuka jeste da se tekst osavremeni korišćenjem novijih izvora i literature, kao i primera, bližih savremenom iskustvu (neki izvori navedeni su na kraju izveštaja). Takođe, jako je važno razvijati kritičku i akademsku dimenziju teksta kroz jasno razgraničavanje autorkinih od tuđih stavova, kao i kritički otklon ka različitim oblicima diskursa o porodici i rodnim ulogama koje tekst uključuje.

Udžbenik: **SOCIOLOGIJA**

Antoni Gidens, Globus, Zagreb, 2007. (prevod prema IV izdanju)

Fakultet : **Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju**

Predmet: **Sociologija** (obavezni, I godina studija)

Čitalac/čitateljka se može prepoznati kao adresat/kinja, pošto udžbenik studente tretira kao aktivne sudeonike u društvenim procesima koje opisuje i tumači. Drugim rečima, tekst udžbenika se ne obraća neutralno određenom „studentu“ već pojedinačnim muškarcima i ženama, od kojih se implicitno *očekuje* samoidentifikacija s kontekstom koji se obrađuje.

Epoha koju udžbenik razmatra se može nedvosmisleno odrediti: iako ne oskudeva u primerima iz prošlosti, udžbenik ima za cilj da navede na razumevanje *savremenog* doba, odnosno vremena kojem student/kinja neposredno svedoči (sasvim precizno, reč je o razdoblju od početka osamdesetih godina XX veka do 2000. godine, kada je objavljeno prvo izdanje knjige). Svet koji autor razmatra je svet u kojem žive muškarci i žene, svet koji na različite načine i različitim sredstvima – koji svakako nisu isključivo rodno određeni – grade i unapređuju i muškarci i žene, a ne tek apstraktno definisani „predstavnici društva“, „građani“ itd. Osnovni cilj udžbenika – ono što prožima sve teme koje se pojedinačno obrađuju – jeste definisanje uticaja društvenih *promena* (u globalnom društvu) na telo, identitet i individualnu svest.

Tekst udžbenika *Sociologija* Antonija Gidensa ima 750 stranica i sastoji se od 21 celine, približno istih dužina. Na kraju svakog poglavlja naveden je pregledan sažetak zaključaka, provokativna i inovativna „pitanja za razmišljanje“, i pregled skorašnje literature (knjige i internet stranice). Pri izboru relevantnih referenci, autor razmatra sva ključna imena klasične, ali i savremene sociologije. Upadljivo je ravnomerno prisustvo autorki i autora, a feministički orijentisane autorke prisutne su i u oblastima u kojima se ne raspravlja specifično o feminizmu.

Udžbenik Antonija Gidensa predstavlja primer izrazito rodno osetljivog teksta. Pored toga što se autor trudi da svaku pojedinačnu temu reprezentuje širokom paletom interpretacija, on bez sumnje tendenciozno nastoji da proizvede nediskriminativnu analizu. Pored toga što nudi ravnomernu zastupljenost muškaraca i žena u kontekstu opisa, problema, tumačenja, udžbenik se takođe usredsređuje na posebne primere koji se odnose na pitanja roda. Neophodno je naglasiti da izabrani primeri emfatički *nisu stereotipni*: žene se ne pojavljuju samo u ulozi majki, domaćica i slično, niti su muškarci prikazani isključivo kao hranitelji porodica.

Suplementarna sredstva, poput ilustracija i „okvira“, koja izvesnim važnim pitanjima treba da obezbede posebnu vidljivost, iskorišćena su na najbolji mogući način. Primera radi, u poglavlju „Rod i polnost“ na četiri od ukupno pet ilustracija prikazani su muškarci (na tri fotografije pozitivno predstavljeni očevi/staratelji s decom, dok su na jednoj transvestiti).

Problemi koje možemo prepoznati kao relevantne za žene posebno se razmatraju u kontekstu *zdravlja i starenja, porodice, kriminaliteta, klasne strukture, birokratije, tržišta rada, rada i porodice, obrazovanja, religije i politike*. Udžbenik takođe prikazuje feministički pokret kao relevantnu društvenu silu, a feminističku teoriju kao nezaobilazan domen za svaki teorijski pokušaj da se razume savremeno društvo.

Udžbenik Antonija Gidensa se može tretirati kao paradigmatično rodno osetljiv tekst koji inicira i podstiče promenu načina na koji mislimo i delujemo kao ljudska bića, ali i kao rodno određena ljudska bića. Entoni Gidens primorava čitaoca/teljku da prepozna promene u savremenom društvu, i da pokuša da pronađe kreativne opcije artikulisanja tog znanja da bi se sa njima adekvatno uhvatio/la u koštac.

Udžbenik: **IZVAN GRANICA DRUŠTVA – Savremeno društvo i marginalne grupe**

Milosav Milosavljević i Aleksandar L. Jugović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 2009.

Fakultet: **Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju**

Predmet: **Sociologija marginalnih grupa**

Udžbenik se obraća apstraktnom čitaocu, u svakom slučaju ne neko-me ko bi se mogao identifikovati kao pripadnik ili pripadnica neke od marginalnih grupa. U najvećoj meri *studentu*, bez drugih kvalifikacija. Na primer: „...siromaštvo predstavlja isključenje pojedinca ili društvenih grupa iz mogućnosti da zadovoljavaju mnoge ljudske potrebe.“ (str.10)

Osim u poglavlju koje se bavi izbeglicama u Srbiji u periodu od 1996-2007. godine, u tekstu nema istorijske kontekstualizacije problema. S obzirom da autori polaze od pretpostavke da „marginalizacija predstavlja društveni proces, a ne samo stanje društva: jer marginalizacija znači i isključenje iz društvenih procesa i odnosa“ (str.10), smatram da nije dovoljno pažnje posvećeno istorijskom kontekstu, analizi političkih, ideoloških i kulturnih pretpostavki perioda/razdoblja/epohe o kojoj je reč, kao i istorijske perspektive koja bi bila neophodna za razumevanje fenomena marginalizacije/diskriminacije /kolonizacije.

Udžbenik obrađuje Srbiju u tranzicionom razdoblju, navode se autori i rezultati različitih istraživanja koja su se radila u Srbiji, ali nisu jasni kriterijumi za izbor istraživanja i njihovu relevantnost. Na primer, u poglavlju „Višestruko marginalizovani - siromašni“ autori pišu: U pomenutom istraživanju¹ (fusnota naknadno ubačena) nisu pronađene veće razlike u siromaštvu između muškarac i žena. Siromaštvo oba pola uravnoteženo je i slično polnoj strukturi ukupnog stanovništva.“ I dalje, u nastavku analize podataka autori pišu: „... ove podatke treba-

1 Dva ispitivanja životnog standarda stanovništva 2002. i 2003. godine na zahtev Vlade Republike Srbije a kao osnova za pripremu Strategije za smanjenje siromaštva.

lo bi proveriti u budućim istraživanjima jer postoje mnogi znaci nešto drugačije slike, koji govore o tome da si žene izložene različitim vidovima socijalnih nejednakosti. Šta više, one su obično u lošijem socijalnom, ekonomskom, političkom, profesionalnom i radnom položaju u odnosu na muškarce.“

S obzirom da je udžbenik objavljen 2009. godine, nije jasno zbog čega autori nisu naveli i novija istraživanja koja bi, kako i sami na to upućuju, na relevantniji način analizirali rodnu perspektivu siromaštva u Srbiji.

Autori polaze od pretpostavke da se „marginalizacija pojedinih etničkih i manjinskih grupa najčešće ispoljava kroz njihovo isključenje iz kulturnih, obrazovnih, političkih i drugih procesa u društvu.“ (10), kao i da „sve ovo znači da marginalizacija ima različite aspekte, tipove ili oblike i uzroke. Ona je kao društvena pojava uzročno-posledično povezana sa drugim društvenim pojavama koje imaju i odlike društvenih procesa kao što su: društvena nejednakost, socijalna isključenost, društvena neintegrisanost, raspodela društvene moći, društveno raslojavanje, društvena diskriminacija, društvena zavisnost, socijalna osujećenost ili depriviranost, stigmatizacija, kulturna i obrazovana (obrazovna?) zaostalost itd.“ (str. 10-11) S obzirom na to, nije jasno kako je tema društvene marginalizacije žena u Srbiji i sama ostala „marginalizovana“ u odnosu na analize drugih društveno marginalizovanih grupa. Kao društveno marginalizovane grupe u Srbiji autori pre svega prepoznaju: siromašne, nezaposlene, izbeglice i interno raseljena lica, migrante, Rome, socijalno ugroženu decu, gluve i nagluve osobe, malolente devijante, decu žrtve nasilja, i HIV/AIDS populaciju (sadržaj udžbenika, str. 3). I ako je u analizi pojedinih marginalizovanih društvenih grupa prisutna i rodna dimenzija (siromašni, nezaposleni, nepismeni, itd) nedostaje analiza žena kao specifične društvene grupe koja je izložena marginalizaciji, različitim vidovima isključivanja, stigmatizaciji, itd. Takođe, kao što autori i sami tvrde „marginalizacija je stoga višedimenzionalan fenomen. Tek spoznavanje njenih različitih, ali međusobno uslovljenih dimenzija, omogućava izradu adekvatne socijalne politike i socijalne akcije prema ovoj društvenoj pojavi.“ (str. 11)

Dakle, analiza položaja društveno marginalizovanih grupa zahteva širu analizu političkog, kulturnog i istorijskog konteksta u kojem se o marginalizaciji govori, što u velikoj meri izostaje u ovom tekstu.

Iako autori tvrde da se „negativna društvena etiketa prema marginalnim društvenim grupama lako prepoznaje i po jeziku i jezičkim izrazima koji se upotrebljavaju u svakodnevnoj komunikaciji“ oni i sami u nekim aspektima nisu osetljivi kada je reč o upotrebi jezika. Tako, na primer, u čitavom tekstu nedostaje upravo rodno osetljiva upotreba jezika. Autori koriste neke termine koji ne spadaju u politički korektnu upotrebu jezika i koji nose isključivo negativne konotacije, kao što je na primer u sledećem paragrafu upotreba reči *devijantni*. „...kulturalna marginalizacija znači isključenje iz kulturnih tokova koji postoje u društvu što stvara i nepismenost i nekulturu, ali i različite forme kontrakulturnih pa i subkulturnih *devijantnih* (italik naknadno ubačen) grupa i skupina.“

Udžbenik : **MEDICINA I DRUŠTVO – SOCIOLOŠKI ASPEKTI**

Karel Turza, CIBID, Medicinski fakultet, Beograd, II izdanje, 2009

Fakultet: **Medicinski fakultet**

Predmet : **Medicina i društvo** (izborni, I godina)

Udžbenik ima 135 strana i sledeća poglavlja: *Uvod, Kultura i društvo, Globalizacija, Društvena interakcija, Rod i seksualnost, Moderne organizacije, Medicina, Sociologija tela, Bolesnik i Lekarska profesija* (lekar i pacijent).

Tekst je pisan izrazito rodno diskriminatornim jezikom, *lekar* je termin koji se isključivo koristi u muškom rodu, žena je *babica, medicinska sestra, majka, porodilja, trudnica...* U tekstu se pominju *eksperti, autori, specijalisti, sociolozi medicine, studenti medicine, hemičari, teoretičari, laboranti* (znači čak i zanimanja gde danas imamo pretežno žene daju se u muškom rodu). Kada se govori o društvenim ulogama i identitetu, rod se ne pominje (u primerima se često nekritično navodi i naglašava društvena hijerarhija: ... *vizitu će voditi lekar, a ne medicinska sestra ili medicinski tehničar...*). Poglavlje *Globalizacija* je obradjeno samo iz perspektive tehnološkog napretka. U poglavlju *Društvena interakcija i komunikacija*, pominju se rodne predrasude, ali se, na primer, mizoginija ne navodi kao pojam. U poglavlju *Moderne organizacije* nema pomena civilnog sektora, NVO, pominju se samo vojne, religijske, političke organizacije. Ni u poglavlju *Medicina*, koja se deli na tradicionalnu, alternativnu i zvaničnu, nema gender aspekta. Poglavlje *Sociologija tela* se bavi samo ishranom i naslednim faktorima, a determinante zdravlja se obrađuju bez gender aspekta. I u poglavljima *Bolesnik i Lekarska profesija* opet se isključivo koriste profesije kroz imenice muškog roda, i opet i u slučajevima kada su u tim profesijama danas žene dominantne: *advokat, lekar, pacijent, nastavnici, farmaceuti, stomatolozi*.

Svakako je pozitivno to što se poglavlje *Rod i seksualnost* našlo u udžbeniku, ali je opet propuštena prilika da se ovi pojmovi ozbiljno analiziraju. I u ovom poglavlju jezik nije rodno senzitivn. Daju se doduše

binarni primeri *sekretar/sekretarka UN*, ali i *domaćin čovek/domaćica*, pri čemu prvi pojam ima pozitivnu, a drugi negativnu konotaciju. Pominju se *medicinska konstrukcija kulture* (primer: promena pola), i *feminizam uz ženski seksizam*. Implicitno se stavljaju u istu ravan *homoseksualnost i prostitucija*, potpuno nepotrebno, ali da li i slučajno, u ovom poglavlju se govori o *SIDI, uz polne bolesti, i ona se vezuje za ... rizike koje nosi seksualnost...*, za *homoseksualce, narkomane i prostitutke*.

Tekstu u celini nedostaje kritički otklon, problemi roda se brojnim primerima banalizuju, iako se autor poziva i na primere, objašnjenja i definicije relevantnih autora (Gidens 2003). Tako na primer, slučaj *Dženin i Dejvida (dvostruka promena pola)* više ukazuje na probleme koje njihovo potomstvo ima (*ko je kome šta*), nego na ozbiljne sociološke, fiziološke i psihološke aspekte ove pojave. Primeri koji se daju samo potvrđuju stereotipe, ali ih kritički ne analiziraju. Feminizam vezuje isključivo za autorke, i naglašava se da *... prema nekim autorima (?) feminizam generiše ženski seksizam ... pa je tako daleko od toga da ima značajan uticaj u savremenim društvima...* Jedini »feministički tekst« je već pomenuti tekst Džudit Lorber, prema kojoj autor navodi deset seksualnih identiteta.

U *Pojmovniku*, koji ima 107 jedinica, termini su isključivo u muškom rodu. *Pojmovnik* sadrži i niz pojmova iz studija roda (*pol, rod, rodna nejednakost, heteroseksualnost, homofobija, homoseksualnost, feminizam, identitet*) što je svakako pozitivno, ali su ti pojmovi često nedovoljno objašnjeni i čak pojačavaju stereotipe. Za feminizam na primer se kaže da *... mnoge njegove postavke su u vidnoj diskrepanciji sa preovlađujućim vrednostima sveta u kome živimo...*, feminizam je uz hipike, pankere, ekologiste, antiglobaliste i antistaljiniste svrstan u sferu Kontrakulture, ali da *tih pokreta nema... svet bi bio ustajala bara...; heteroseksualnost je ...osnova braka i porodice u svim društvima*, itd.

Bibliografija ima 49 jedinica, od kojih tri se odnose na radove E. Gidensa. Jedina referenca iz gender literature, koja je izuzetno obimna i u izvornom obliku i prevedena, jeste Judith Lorber (*Paradoxes of gen-*

der, 1994). Navodi se jedna autorka i tri koautorke. Svega 10 jedinica je objavljeno posle 2000. godine, 15 u periodu 1995-2000, ostale su publikovane pre 1990. godine, pri čemu najveći broj 70ih godina prošlog veka. U *Indexu* su navedena imena 55 muškaraca (Aristotel, Platon, Kopenik, Ajnštajn, Liotar, Hajdeger, Gidens, Dordano Bruno, Karl Line, Maltus, Celzijus, itd). Od 31 *fotografije/karikature/stripa* žene su na deset, od toga na tri su prikazane u grupi ili kao par, kao pacijentkinje, za prijavninim deskom, dve su prikazane kao ideal ženstvenosti (koji se menjao kroz vekove), jedna je supruga, na ostalim su prikazane stereotipno (žene sede i ogovaraju muškarce, pričaju preko mobilnog telefona itd). Uz poglavlje Rod i seksualnost idu karikature koje bi trebalo da na šaljiv način govore o homoseksualnosti: ... *Dokto-re jel normalno da oblačim žensku uniformu.... Imam sina i ćerku, oboje iz predhodnog pola... Ogovarala bih i ja muškarce, ali sam donedavno bila jedna od njih...*

Tekst: **POJMOVNIK ZA IZBORNE PREDMETE**

Karel Turza i Sandra Radenović,
CIBID, Medicinski fakultet, Beograd, 2009

Fakultet: **Medicinski fakultet**

Predmeti - izborni: **Uvod u nauku,**

Komunikacija u medicini,

Stanovništvo,

Ekologija i medicina

Pojmovnik (61 stranica) obradjuje 78 pojmova. *Literatura* ima 13 referentnih jedinica, među kojima su navedene tri žene autorke i jedna koautorka. Od toga je pet jedinica objavljeno posle 2000. godine, pet jedinica je objavljeno 90ih godina 20. veka, a tri jedinice su čak iz 70ih godina. Jedna od jedinica je i Gidensova Sociologija (2003).

Od šest slika, od kojih je samo jedna na kojoj su ne-ljudske figure (delfini – ljudi ne umeju da komuniciraju), i koje pretenduju da budu šaljive (5 od 6 slika su ustvari karikature /strip, na jednoj, koja je fotografija, prikazano je zagađenje životne sredine), samo na jednoj je ženski lik, koji predstavlja devojkicu koja hemijske aparate koristi kao kozmetiku ili zaliva biljčicu (za razliku na primer od muškarca koji viče Eureka-stereotip ludog naučnika).

Jezik je uglavno rodno diskriminatoran ili neutralan (pominju se *autori, studenti medicine, pojedinac*, ali *medicinska sestra, i/ili osobe*), ali ne u svim odrednicama. U odrednici *Stanovnik* pominju se binarni pojmovi: *neoženjen/neudata, pismen/pismena...*, međutim sam pojam *stanovnik se definiše kao... pojedinac, na primer: ... muškarac, 75 godina...* Ipak, navodi se da pojam obuhvata *pol*, rasu, starost...Svi autori koji se pominju u tekstu (Marks, Bodijar, Hegel, Platon, Veber...) su muškarci.

Pojmovi su često nedorečeni, ili su im definicije zastarele. Odrednica *razvod braka* ne pominje novo shvatanje porodice i bračnih zajednica, Odrednica *fertilitet* se... tiče broja živorodjene dece koje ima pro-

sečna žena... , odrednica *fenkonditet* definiše... potencijalni broj dece koje žena može da rodi, i samo se pominju ... *socio-kulturni faktori koji ograničavaju rađanje* (to je jedno od retkih mesta gde se pominju žene), *odrednica natalitet pominje i uticaj socio-kulturnih faktora... odnos muške i ženske dece kao posledica demografskih osobenosti. Zanimljiv definisan pojam kohabitacije: to je sve češći oblik, posebno u zapadnoj Evropi i SAD: ovi deregulisani odnosi posledica su sve veće posvećenosti žena da samoostvarivanje postižu kroz obrazovanje, profesiju, a manje kroz decu, kuću... odnosno žargonom feminizma u kućnom ropstvu!*

Autori očigledno nemaju potrebu niti prepoznaju rodnu osetljivost i osvešćenost u bilo kojoj sferi (jezičkoj, metodološkoj, pojmovnoj) što je delom posledica i literature koja im je poslužila kao predložak za pojmovnik: Osim Gidensove Sociologije i Strukture nauke Najgela Ernesta (ali iz 1974 godine!), sve literaturne jedinice su domaćih autora, često zastarele. Pitanje je i izbora pojmova. Ipak, neki pojmovi, bez obzira koliko su neadekvatni ili nepotpuni, ovim su uvedeni u udžbeničku literaturu.

Udžbenik: **OSNOVI MEDICINE RADA**

A. Vidaković, P. Bulat, S. Milačić, A. Milovanović, M. Pavlović, N. Torbica, D. Vesović, CIBID, Medicinski fakultet, Beograd, 2007 (I izdanje 1998)

Fakultet: **Medicinski fakultet**

Predmet: **Medicina rada**

Udžbenik je pisalo sedam autora, od toga jedna žena (na koricama su data puna imena i prezimena autora/autorke). Udžbenik ima sledeća poglavlja: Uvod, Fiziologija rada, Higijena rada, Profesionalna patologija (Profesionalne bolesti izazvane fizičkim agensima, hemijskim agensima, bioagensima) i Ocenjivanje radne sposobnosti.

Udžbenik je pisan rodno neosetljivim jezikom: sve profesije i kategorije su isključivo u muškom rodu: *ispitanik, oboleli, radnik, učesnik, pojedinač, lekar, povređeni*.....ili su rodno neutralne: *osoba, osobe*. Prijava o povredi na radu, koja je priložena kao zvanični dokument (str.162) takođe je u muškom rodu. Kada se govori o zahtevima radnog mesta i ocenama radne sposobnosti, jezik je ili neutralan (*slepe osobe*) ili diskriminatoran – sve imenice i profesije su u muškom rodu: *bravar, hirirg, učitelj, radnik, paraplegičari, prevodioci, pilot, vozač formule 1, časovničar*. Poslovi su isključivo muški, kao i čitav kontekst : ... *kompjuteri će omogućiti da i nepokretni ljudi rade od kuće*..... I kod osoba sa invaliditetom pominju samo profesije u mukom rodu, čak i one koje su tradicionalno ženske – *telefonista*.

Pominjanje žena ili rodnih/polnih identiteta je isključivo implicitno. Tako se u *Uvodu*, gde se govori o istorijatu ovog predmeta, pominju isključivo muškarci, žene se pominju samo na jednom mestu, u to u naslovu *Zakona o ograničavanju radnog vremena mladih i žena i zabrani rada dece*. Takođe, na str.18 Zahtevi rada za određenim polom izvršioaca zasnivaju se na specifičnim razlikama u fiziologiji ženskog i muškog organizma. U praksi je češći zahtev za muškim polom, ovaj zahtev treba poštovati pri teškom fizikom radu, smenskom radu, radu u pojedinim granama industrije (hemijska...). Ovo je direktno u suprotnosti

sa evropskim standardima da sva radna mesta moraju biti dostupna pripadnicima oba pola, uz odgovarajuće mere zaštite. Zahtevi rada su potpuno rodno neosetljivi, ne ukazuje se mogućnosti ostvarivanja radnog ambijenta u kome se i drugom polu/ženskom, dala šansa. U kontekstu u kome se govori o termoregulaciji, stresu, bioritmovima, zamoru, odmoru ... ne pominju se polne/rodne specifičnosti i potrebe. U poglavlju o profesionalnim bolestima samo se pominje da klinička slika zavisi od pola, starosti, fiziološkog stanja. U okviru Zakonske regulative se žene pominju samo u vezi starosne granice za odlazak u penziju.

Od 18 slika, svega na tri su prikazane ljudske figure (ostalo su merni aparati ili kliničke slike) i na sve tri su muškarci. *Literatura* je rodno neutralna: daju se samo inicijali imena i prezime, i u slučaju domaćih i u slučaju stranih autora/autorki (napomenimo da se najčešće radi o samocitiranju). Ne koristi se dovoljno strana literatura, koja je u ovoj oblasti posebno obimna, obzirom da se i oblast i metodološki, i stručno, i zakonski ubrzano razvija i menja od 2000 godine. U *indeksu pojmovna* ne postoje kategorije žena, rod, pol, ili bilo šta što upućuje na rodne razlike.

Obrazovni materijal: Power point prezentacije i tekstovi

sa sajta Medicinskog fakulteta www.med.bg.ac.rs

Fakultet: **Medicinski fakultet**

Predmeti: **Medicina i društvo i Medicina rada**

U okviru **Medicine rada** obrađene su *power point* prezentacije *Uvod u Medicinu rada* (M. Pavlović), *Zdravstveno zakonodavstvo* (Snežana Simić) i *Zdravstvena zaštita posebnih populacionih grupa* (Dejana Vuković). Sve prezentacije karakteriše rodno neosetljiv jezik: žene se pominju samo u kontekstu »majka i dete«, kao medicinske sestre, u vezi sa planiranjem porodice, trudnoćom, porođajem i materinstvom. Posebne populacione grupe se razmatraju prema zajedničkim osobinama, a to su uloga u porodici, doba, etnicitet i lokacija. Navodi se »nezamenljiva uloga žena« u porastu nataliteta. Na slikama su prikazane žena porodilja i žena koja vežba aerobik. Navodi se Milenijumski cilj broj 5: Unapređenje zdravlja žena u reproduktivnom periodu (smanjenje smrtnosti, održanje fertiliteta, smanjenje prekida trudnoće, uvećanje procenta žena koje koriste kontracepciju), ali se i kaže da ... u zaštiti trudnoće i porođaja treba da u centru bude porodica, ali treba uključiti i žene u donošenju odluka.

U okviru **Socijalne medicine** obrađene su *power point* prezentacije: *Zdravstvena politika, Međunarodna zdravstvena saradnja i Etika javnog zdravlja* (Vesna Bjegović-Mikanović), *Socijalna medicina* (predstavljanje predmeta), *Savremena zdravstvena zaštita i EU i zakonodavstvo* (Momčilo Babić), *Promocija zdravlja i Javno zdravlje* (Dejana Vuković), *Zdravlje, Prava Pacijenta, Procena zdravstvenog stanja stanovništva, i Unapređenje klaiteta zdravstvene zaštite* (Snežana Simić). Sve prezentacije karakteriše rodno neosetljiv jezik: tako su: *akteri zdravstvene politike ... ministar zdravlja, udruženje lekara i udruženje medicinskih sestara*, žene se opet pominju u kontekstu planiranja trudnoće i materinstva! Na slikama lidera pored Gandija, Mendele, Đinđića, našla se samo... *Majka Tereza*. Od međunarodnih konvencija, navodi se i Konvencija o ukidanju diskriminacije žena i Univerzalna deklaracija o

ljudskim pravima, koja pominje posebna prava majke i deteta, i ... pravo u slučaju udovištva... starosti... nasilje nad ženama i decom.... Među javnim-zdravstvenim problemima je *planiranje porodice i zdravlje žena*, u vezi sa tim ...i *zdravlje radnika*.

U kontekstu globalne zdravstvene agende pominje se i unapređenje rodne ravnopravnosti, rodne razlike u obrazovanju i rodna diskriminacija u vezi pozicija odlučivanja, nasilje nad ženama i zdravlje porodilja. Statistički podaci koji su svetskoj i evropskoj statističkoj praksi već odavno rodno senzitivni, a i kod nas postoje određeni pomaci, u prezentacijama su potpuno rodno neosetljivi.

Na sajtu Medicinskog fakulteta nalaze i **tekstovi:** *Upravljanje bolnicama, Doktori medicine i zdravstveni radnici, Medicinske sestre i Istorijat nastanka bolnica*. U tekstovima se ne navodi ime ni jedne žene sa ovih prostora koje su imale značajnu ulogu u istorijatu razvoja medicinske profesije, pominju se samo časne sestre. Od stranih imena, pominju *Mariju Kiri, Madame Necker i Florens Najtingejl*. Na slikama iz ovih tekstova žene su prikazane kao medicinske sestre, laborantkinje i administrativne radnice, muškarci kao lekari i neurohirurzi.

Udžbenik: STATISTIKA STANOVNIŠTVA

dr Miroljub Rančić,

Viša škola za primenjenu informatiku i statistiku, Beograd, 1979

Fakultet: **Geografski fakultet**Predmet: **Geografija stanovništva (demografija)**

(obavezni predmet, II godina studija)

Udžbenik koji je primarna literatura za predmet „Geografija stanovništva“ napisan je krajem 70-tih godina, te samim tim reflektuje tadašnji politički, ekonomski i socijalni kontekst socijalističkog uređenja bivše SFRJ. Osim toga, tekst takođe predstavlja primer tadašnje situacije u domenu društvenih nauka uopšte, a pogotovo demografije. Samim tim, ne iznenađuje da se u tekstu može naći i izjava da „Glavna i za sada jedino prihvatljiva kritika... teorija o stanovništvu došla je od osnivača marksizma, tj. od strane Marksa i Englesa“ (str. 40).

Tekst je uglavnom rodno neutralan, što je jednim delom posledica toga da je tema teksta stanovništvo u celini, te njegove kolektivne karakteristike. U tom smislu, očekivano je da autor teksta koristi rodno neutralne i kolektivne pojmove, kao što su „populacija“, „domaćinstvo“, „porodica“, „osoba“, „jedinka“ itd. Međutim, uočljivo je da autor, kada diskutuje o domaćinstvu i porodici, stavlja muškarca, tj. oca u centar i u odnosu na njega opisuje porodične odnose, te su drugi članovi porodice ili domaćinstva definisani kao kćerka, žena, sestra, snaja itd. Osim toga, autor takođe bez bilo kakve diskusije o ekonomskom položaju žene zaključuje na osnovu demografskih podataka da „veći je broj ženskog stanovništva u migracijama na kraća odstojanja, jer se one sele radi udaje“ (str. 164). Što se tiče zanimanja, interesantno je uočiti da je u celom tekstu jedina referenca na bilo koje zanimanje „kućna pomoćnica“ (str. 62).

Pojam porodice, braka i rođenja deteta je obrađen sa demografske strane, bez analize samih definicija koje demografija koristi, te samim tim i bez kritike tih definicija. Izražen je veoma tradicionalistički od-

nost prema porodici, te se porodice bez dece ili porodice u kojima partneri nisu venčani tretiraju kao gotovo devijantne pojave i obrađuju se tek na nekoliko mesta. Porodice sa istopolnim partnerima su ignorisane. Žene su uglavnom predstavljene kroz svoju ulogu u rađanju i odgajanju dece, u nekim slučajevima gotovo instrumentalistički. Način na koji se odluka žene da ne rađa tretira u suštini stigmatizuje žene, kako kroz same zaključke autora, tako i kroz odsustvo kritičke analize instrumenata koji su se koristili za prikupljanje podataka od strane nadležnih organa ili naučno-istraživačkih centara.

Iako su religijska, etnička ili jezička raznovrsnosti ilustrovane podacima na osnovu kojih su očigledne regionalne razlike unutar Srbije i između Kosova i Vojvodine, autor ne daje nikakvu analizu niti komentar. Imajući u vidu da generacije koje koriste ovaj udžbenik jesu bile izložene medijskim i političkim zloupotrebama ovakvih statistika, može se očekivati da im ovakav pristup neće pomoći u tome da zauzmu kritički stav prema takvih shvatanjima i formiraju sopstveno mišljenje.

Osim manjkavosti koje se tiču tretiranja rodno osetljivih tema, tekst takođe nije zadovoljavajućeg kvaliteta u didaktičkom i metodološkom smislu, budući da ima dosta ponavljanja te da su koncepti koji se koriste često neadekvatno definisani, bez analize suštine takvih definicija, i često nakon što su već korišćeni u objašnjavanju drugih pojmova.

Udžbenik: UVOD U SOCIOLOGIJU ORGANIZACIJE

dr Slobodan Miladinović, FON, Beograd, 2004.

Fakultet : **Fakultet organizacionih nauka**

Predmet: **Sociologija** (obavezni)

Tekst udžbenika se obraća neutralno određenom *studentu*, koji nema druge kvalifikacije poput pola/roda, klasnog statusa, boje kože itd. Epoha koju udžbenik razmatra se ne može jednoznačno odrediti: iako pretenduje da u najvećoj meri objasni savremeno stanje stvari – o čemu posebno svedoče brojni primeri iz novije nacionalne prošlosti – autor se letimično osvrće na različita razdoblja, koja temporalno nisu objedinjena (hronološki prikazi polaze od starog Egipta i uz velike preskoke koji nisu istorijski opravdani, najviše se zadržavaju na prelazu iz tradicionalnog u industrijsko doba, koristeći se generalizacijama koje su teško primenjive kako na konkretne zemlje, tako i na konkretne istorijske periode).

Tekst udžbenika *Uvod u sociologiju organizacije* ima 374 stranice i sastoji se od 12 celina, približne dužine. Jedino poglavlje koje bitno odstupa od ostalih po dužini odnosi se na klase i elite u strukturi društva. U literaturi se uglavnom referiše na domaće autore. Pri izboru relevantnih referenci u tekstu, autor se od klasičnih socioloških autora oslanja na Dirkema, a upadljivo se izostavlja Marksovo učenje (čak i u takvim poglavljima kakvo je ono o radu). Prisustvo autorki u tekstu nije istaknuto, a njihova zastupljenost u referencama je disproporcionalna u odnosu na autore (upućuje se na tekstove Marije Bogdanović, Zagorke Golubović, Smilje Avramov).

U udžbeniku se ne uvodi razlika između *pola* i *roda*. Ukoliko se govori o *ženama* (dakle, ne i o muškarcima), tematizuje se pitanje *pola*. U tom smislu, žene se javljaju kao posebni slučajevi norme koja je neutralno definisana (ili pre pretpostavljena).

Pored nedovoljno preciznog obrađivanja istorijskih okolnosti, u udžbeniku se takođe potkradaju neutralne definicije koje bi trebalo da se odnose na „čoveka“, „radnika“, „predstavnik grupe“ itd., kojima se zapravo ne obuhvataju i žene, radnice, predstavnice grupa. Primera radi, u potpoglavlju o socijalnom prilagođavanju rada (u „savremenom visokorazvijenom društvu“) termin „radnik“ se očigledno ne odnosi na žene koje rade, jer se na tri stranice teksta ne pominje ni jedan od specifično „ženskih“ problema u vezi s radom – profesionalna segregacija, koncentracija žena u honorarnim poslovima, razlike u platama, uticaj podele rada u domaćinstvu i, konačno, pitanje tretmana trudničkog i porodiljskog odsustva – a svi ovi problemi su itekako zastupljeni u „savremenom visokorazvijenom društvu“, te bi utoliko i trebalo da budu predmet sociološke obrade.

Na uzorku od 90 stranica žene se pominju samo na devet mesta, i to sporadično i nasumično (primera radi, u pododeljku o istoriji rada koja počinje egipatskom civilizacijom i završava Industrijskom revolucijom, žene se pominju samo jednom: „Žene su u to vreme pretežno bile zaposlene kao tkalje, pralje i mlinarice“; a ovaj je iskaz autoru u tolikoj meri samorazumljiv da ne zahteva nikakvo dalje objašnjenje ili poređenje). Položaj žena se u ovom udžbeniku po pravilu tematizuje ili kao primer (u formi skretanja od „neutralno“ definisanog čoveka) ili kao truizam.

Nužno je zaključiti da za savremeno, visokorazvijeno društvo u kojem žene po pretpostavci predstavljaju bar polovinu čitalačkog korpusa ovog udžbenika (i *a fortiori* osoba koje će primeniti stečena znanja po svršetku studija itd.), pozicija žena nije adekvatno razmotrena, a njihov udeo i učinak u izgradnji savremenog sveta se umnogome zanemaruje.

Udžbenik: PSIHLOGIJA U ORGANIZACIJI

prof. Dobrivoje Mihailović, FON, XI izdanje, 2008 (I izdanje 1995)

Fakultet: **Fakultet organizacionih nauka (FON)**

Predmet: **Organizaciona psihologija**

(obavezan predmet, I godina studija)

Kontekst udžbenika je primena psihologije u oblasti rada i organizacije, a udžbenik obrađuje razdoblje od početka 20. veka, koje karakteriše ubrzan razvoj industrijalizacije, do danas. Disciplinarno, udžbenik pripada primenjenoj grani psihologije, u okviru psihologije rada – psihologija organizacije. S teorijske pozicije prikazuju se različite psihološke teorije i teorije ličnosti primenjene u psihologiji rada.

Udžbenik ima 363 stranice, i sastoji se iz dva dela. DEO I obuhvata poglavlja: Osnovi psihologije kao nauke; Psihologija rada i organizacije; Ličnost, osobine ličnosti i njihovo merenje; Analiza posla; Profesionalna orijentacija; Profesionalna selekcija; Prilagođavanje radnika radu i rada radniku; Apsentizam radnika; Fluktuacija radnika. DEO II obuhvata poglavlja: Motivacija za rad; Ličnost i grupa; Ličnost i organizacija; Psihološki problemi rukovođenja; Konflikti u organizaciji; Proces komuniciranja u organizaciji; Stres u organizaciji; Istraživanje u psihologiji; Projektovanje psiholoških istraživanja; Metode istraživanja u psihologiji. U preporučenoj literaturi navedena su 97 naslova, od čega 46 domaćih autora, a 51 stranih autora u periodu od 1957. do 1998. godine.

U tekstu se navode imena samo pet stranih autorki naspram 196 imena autora muškog pola, a u navedenoj literaturi od 97 referenci, prisutno je još četiri imena domaćih autorki. Ovakva disproporcija zastupljenosti autora u odnosu na autorke odražava prvenstveno njihovu zastupljenost u psihološkoj naučnoj delatnosti, a manje selektivnost u izboru literature i preferenciju autora udžbenika ka autorima muškog pola. Ovaj nalaz je istovremeno interesantan u poređenju sa

zastupljenošću polova u psihologiji kao profesiji, koja je u praksi (bar u našoj sredini) dominantno „ženska“.

U celokupnom tekstu autor koristi jezik koji nije rodno senzitivan. Oblasti rada i psihologije predstavljene su isključivo u muškom rodu, osim kada se sadržaj odnosi specifično na žensku populaciju (domaćica, majka, supruga).

Pregledom celokupnog teksta udžbenika izdvojeni su svi termini koji se mogu posmatrati sa stanovišta rodne ravnopravnosti. Na osnovu dobijene liste, termini su grupisani u dve veće grupe. Prvu grupu čine termini koji se koriste u psihologiji za označavanje osnovnog predmeta njenog proučavanja - to su termini *osoba* i *ličnost*. Oni se odnose na oba pola. Interesantno je da prototipski, ovi pojmovi asocira pre na osobu muškog pola, iako su obe imenice zapravo ženskog roda. To su ujedno reči koje se najčešće koriste u knjizi. U okviru ove grupe smo izdvojili i sledeće termine: *pojedinci* (161), *subjekat* (4), *lice*, *individua*, *dete* (5), *roditelji* (2), *kadrovi* (4), jer su rodno neutralni i odnose se na oba pola. Pored ovih termina, u ovoj grupi su i reči *ljudi* i *čovjek* (247) koji se takođe koriste u funkciji označavanja oba pola u 100% slučajeva. Za njih postoje termini za ženski rod (*žene* i *žena*), te se ne mogu smatrati rodno neutralnim kao prethodna grupa reči, bez obzira što se u svakodnevnom govoru upotrebljavaju na način koji podrazumeva oba pola. Drugu grupu čine termini koji se specifičnije odnose na psihologiju iz oblasti rada i naučne delatnosti. Po načinu kako se oni koriste u udžbeniku može se reći da je svet rada i organizacije isključivo *muški svet*. Termini koji se javljaju isključivo su dati u muškom rodu (sva zanimanja od radničkih do rukovodećih pozicija), bilo da postoji ili da ne postoji ženski rod za dato zanimanje ili ulogu.

Navođenje ženskog pola u udžbeniku je retko, a kada se javi, onda je često u kontekstu negativnih pojava (navođenje većeg apsentizma kod žena, suicidalnosti, porast ženskog alkoholizma, narkomanije i ugroženog mentalnog zdravlja žena srednjeg sloja u Americi, što se dovodi u vesu sa činjenicom da je tamo procenat zaposlenih žena najveći). Žene

se ne pojavljuju u tematskim celinama gde se govori o rukovođenju, upravljanju i drugim pojavama koje bi afirmisale ženu kao radnicu, rukovodioca (za šta ne postoji ni termin u ženskom rodu koji se koristi u svakodnevnom govoru) ili naučnicu. Muškarac je prikazan kao „hranilac“ porodice, a žena kao majka i domaćica, orijentisana na brigu o porodici, ka kući i deci, zaštitinik je porodične stabilnosti, dok životno zadovoljstvo crpi iz porodičnog i materijalnog blagostanja obezbeđenog radom supruga. Ovakav odnos supružnika Gowller i Leege nazivaju «prikrivenim ugovorom». Same porodične funkcije su podeljene sa odlikama «komplementarnih aktivnosti». Kada žene nemaju prilike za ličnom afirmacijom i potvrđivanjem kroz svoju profesiju i karijeru, to ih čini podložnim stresu. S druge strane, kako je u savremenim porodicama sve prisutnija pojava da su oba supružnika zaposlena, te okolnosti još više opterećuju ženu, jer je potrebno mnogo više napora kako bi se izbalansirali međusobno suprotstavljeni zahtevi posla i porodice. Drugim rečima, pozicija žene se predstavlja kao izbor između dva zla ili bezizlazno loša.

Na osnovu predstavljene analize sadržaja može se zaključiti da udžbenik nije koncipiran u skladu sa rodnom osetljivošću. Iako se tematika udžbenika ne bavi direktno rodnim pitanjima, već organizacionom psihologijom, brojne teme indirektno se dotiču ovih pitanja. To se prvenstveno odnosi na teme iz oblasti rada i organizacije, gde su zanimanja i društvene pozicije predstavljene u skladu sa tipičnim, tradicionalnim društvenim obrascima. Svi viskokokvalifikovani poslovi i rukovodeće pozicije predstavljene su isključivo u muškom rodu. U našem jeziku se još uvek teško probijaju izrazi za zanimanja u ženskom rodu koji se smatraju pogodnim. Takođe, kako se radi o udžbeniku psihologije, najčešće pominjani izrazi su *ličnost ili osoba*, koji se koriste kao obuhvatni termini za označavanje oba pola.

Udžbenici: **JUDAIZAM I POSLOVNA ETIKA,
KANT I POSLOVNA ETIKA,
UTILITARIZAM I POSLOVNA ETIKA**

Autor: Ranko D. Orlić (prir.)

Fakultet: **Fakultet organizacionih nauka (FON)**

Predmet: **Poslovna etika**

(izborni predmet na osnovnim studijama, predmet na smeru Menadžment i organizacija)

Ovaj predmet podržavaju tri knjige *Judaizam i poslovna etika*, *Kant i poslovna etika*, *Utilitarizam i poslovna etika*. Sve tri knjige su priređene na osnovu sličnih koncepcija, to jest kao hrestomatije teksova koji su odabrani da povežu etičke koncepte postavljene ili u religiji ili u tradicionalnoj filozofiji glavnog toka sa savremenim pristupima u ekonomiji, odnosno poslovanju. Izbor određenih tradicionalnih (filozofskih i/ili religijskih) opredeljenja nije slučajan već je zasnovan na pretpostavkama da su upravo oni koji su odabrani posebno odgovarajući za razmatranje savremenog poslovanja.

Udžbenik: **JUDAIZAM I POSLOVNA ETIKA**

Ranko D. Orlić (prir.), Mali Nemo, Pančevo, 2003

Hrestomatija ima 147 strana. Sadržaj hrestomatije je sledeći:

Umesto predgovora - Priča o Aronu Forenštajnu (Ranko Orlić)

Cvi Verblovski, Judaizam, ili religija Izraela

Menahen Kelner, Jevrejska etika

Robert Solomon, Poslovna etika

Sejmor Sigel, Jevrejsko shvatanje ekonomske pravde

Filip Geršon, Jevrejski pristup poslovnoj etici

Dejvid Panic, Poslovanje i etika u jevrejskoj tradiciji

U ovom izboru tekstova nema ni jednog teksta koji je pisala neka autorka.

U uvodnom tekst „Umesto predgovora - Priča o Aronu Forenštajnu“ koji predstavlja opšti ton čitave Hrestomatije, autor i priređivač, Ranko Orlić, koristi biblijski tekst da bi nas uveo u neke osnovne pretpostavke neophodne za razumevanje etike poslovanja:

„Bog je rekao ljudima: plodite se i razmnožavajte se, i ispunite zemlju i posedujte je, ...“ (str 9.) Na primeru ovog odeljka može se zaključiti sledeće:

U silabusu za ovaj predmet - koji daje priređivač i jedan od autora ove hrestomatije – se kao osnovni ciljevi ovog kursa, između ostalog, navode: da studentima treba izložiti osnovna moralna pitanja koja izrastaju u različitim kontekstima sveta poslovanja, da studentima treba da pomogne da razumeju moralno, socijalno i ekonomsko okruženje u kome ova pitanja nastaju, i najzad, da ih uvede u etičke teorije koje su relevantne za rešavanje moralnih problema u svetu poslovanja. Međutim, autor ovog teksta (i priređivač Hrestomatije) ne koristi teorijska objašnjenja već se oslanja na dogmatske tvrdnje koristeći biblijski

tekst da bi razvio argumentaciju za jednu oblast istraživanja koja je izuzetno kompleksna i koja zahteva kritički i multi/interdisciplinarni pristup.

Upravo zbog ovog i ovakvog pristupa, uvodni tekst nema nikakvu geografsku, geo-političku ili istorijsku perspektivu. Autor koristi termin 'ljudi' na način koji ne samo da upućuje na odsustvo rodno osetljive upotrebe jezika, već i na način da je gotovo sasvim očigledno da pod pojmom ljudi zapravo misli na muškarce (uostalom kao i sam biblijski tekst). Obraća se apstraktnom čitaocu, na primer: „Svoj oslonac judaizam ima u jevrejskoj Bibliji koja predstavlja vrelo učenja o socijalnoj pravdi i ponašanju u svetu poslovanja” (str. 8)

Udžbenik: **KANT I POSLOVNA ETIKA**

Ranko D. Orlić (prir.), Mali Nemo, Pančevo, 2004

Udžbenik se sastoji od šest tekstova više autora (jedna autorka) koji su uglavnom prevodi sa engleskog (jedan je sa ruskog); sve je prevode uradio priređivač, Ranko Orlić, koji je takođe i autor kratkog predgovora i poslednjeg teksta. Nijedan od tekstova nije rodno senzitivian niti uopšte pominje više od jednog roda podrazumevajući pretenziju na univerzalnost. Tako na primer kaže "Zahvaljujući međunarodnom kapitalizmu svet sve više postaje jedan rod – *gens una sumus*" (str.6)

Izrazi kao što su 'osoba', 'agent', 'klijent' su isključivo u muškom rodu, iz čega bi se moglo zaključiti da poslovni svet u osloncu na tradicionalnu filozofiju prepoznaje samo muški rod. Samo se na jednom mestu pominju žene i to u kontekstu primera za predsedan, "drveću i drugim prirodnim objektima treba dati pravni status istorijski [je] podržana činjenicom što su ista takva prava bila dodeljivana ženama, crncima i korporacijama." (str. 133)

Posebno mesto ima tekst Borodaja "Teološki izvori kategoričkog imperativa I. Kanta" koji polazi od pretpostavke o sveprisutnosti "evanđeljske legende" i lamentom nad time što je "religija izgubila svoj bezuslovni značaj" i "što ljudi sve više veruju u nauku i više nema ničeg svetog." Međutim, objašnjava se dalje, upravo Kantova etika jeste u skladu s osnovnim teološkim načelima, "Bog se sklonio od zemaljskog posla, postao nevidljiv" da bi čoveka lišio starateljstva, itd. Istražujući mesto Isusa Hrista, tekst na nekoliko mesta pominje Jevreje i ističe njihovu ulogu u stradanju Isusa Hrista, tako da se jedino može zaključiti da tekst nema nikakve kritičke distance u odnosu na antisemitizam.

Udžbenik: UTILITARIZAM I POSLOVNA ETIKA

Ranko D. Orlić (prir.), Mali Nemo, Pančevo, 2007

Hrestomatija se sastoji od sedam tekstova angloameričkih autora o utilitarizmu, i svi su tekstovi prevod priređivača, Ranka Orlića. Nema nikakvog uvodnog ni zaključnog teksta. Svi tekstovi su interpretacija osnovnih stavova utilitarizma i opštih mesta o Bentamu i Dž. S. Milu.

Nijedan od tekstova nije rodno senzitivan, ni po jeziku ni po sadržaju, niti uopšte pominje više od jednog roda podrazumevajući pretenziju na univerzalnost. Prema tome, na celokupnu knjigu se mogu primeniti već više decenija prisutni argumenti koji se odnose na celokupnu tradicionalnu filozofiju glavnoga toka, koja je odavno reinterpretirana u savremenoj filozofiji.

Posebno treba naglasiti da nije iskorišćena mogućnost koju otvaraju pojedini stavovi Džona Sjuarta Mila, jednog od najpoznatijih boraca za ženska prava u 19. veku. Nije ni pomenut njegov tekst *O potčinjenosti žena* koji je kod nas preveden još u 19. veku, a od 1995. godine postoji i nov prevod!

Udžbenik: **OPŠTA SOCIOLOGIJA**

Predrag Radenović, Akademski misao, Beograd, 2005 (XVIII izdanje)

Fakultet: **Tehnološki fakultet**

Predmet: **Sociologija** (obavezni, I godina)

Udžbenik ima 418 stranica, podeljen je u devet delova, svaki deo ima 3-5 poglavlja. Predstavljene su sledeće teme: uvod u sociologiju, istorija (društvenih) nauka, istorija sociologije kao društvene nauke, koncept društva, sociološki metod (s posebno naglašenim osvrtom na marksistički sociološki metod), šta je socijalni determinizam, socijalna struktura, država, političke partije, etničke zajednice (takođe sa posebnim osvrtom na tradicionalni marksistički pristup). Štaviše, čitav udžbenik je napisan u okvirima tradicionalne marksističke sociologije i odgovara načinu na koji su pisani udžbenici u vreme realnog socijalizma. Iako nije naznačena godina prvog izdanja, činjenica da je šesto izdanje objavljeno 1992. godine dopušta ovakav zaključak.

Ipak, u kratkim uvodima novijih izdanja (od 1996. godine nadalje) naglašava se da su ova izdanja ažurirana „kratkim napomenama uz novija izdanja“ (od jedanaestog izdanja, 1996. godine). Navodi se da su ova izdanja dopunjena „aktuelnim tematskim područjima koja su prisutna u savremenom istraživanju“ kao što je tranzicija, ekologija i druge; posebna pažnja posvećena je obrazovanju.

Analiza celokupnog teksta pokazala je da se kategorija roda nigde ne spominje, i da se žene ne pominju u kontekstu socijalnih grupa (iako postoji iscrpna analiza socijalne strukture i socijalnih grupa). Ni u jednom delu udžbenika nema relevantnog ispitivanja ili istraživanja uloge žena u društvu – ne pominju se teme kao što su telo, seksualnost ili pitanja identiteta.

U tekstu se ne koristi rodno osetljiv jezik. Ne pominje se ni jedna autorka u sociologiji, već samo muški autori. Čak i kada tradicionalna sociološka analiza ostavlja prostor za uvođenje teme rodnih odnosa,

feminizam se ne pominje kao društveni pokret. U detaljnom prikazivanju različitih istorijskih uticaja na razvoj sociologije i doprinosa Fridriha Engelsa, važne ideje iz njegovog dela *O poreklu porodice, privatnog vlasništva i države*, kao što je na primer „istorijski poraz ženskog pola“ itd.

Jedno od retkih mesta gde se žene spominju je u poglavlju koje govori o podeli rada, u kome se autor bavi takozvanom prirodnom podelom rada koja je, prema klasičnoj marksističkoj pretpostavci „nastala u najranijim društvima i kao takva se do danas održala, a ispoljava se na osnovu *prirodnih* razlika koje postoje kod ljudi, a koje su *određene polom*, uzrastom i dr. U svom autentičnom obliku, prirodna podela rada se zadržala i danas u seoskim, naturalnim domaćinstvima, gde se *tačno zna koje vrste poslova obavljaju samo muškarci, a koje žene.*“ (stranica 219, naglašeno u analizi). Ovo je primer uobičajene diskriminacije i marginalizacije žena u akademskom kontekstu. Zasniva se na naturalizacije hijerarhija među muškarcima i ženama, a podređen položaj žena je unapred determinisan, pa se prema tome i ne može menjati.

Ovaj koncept nije napredovao ni do pozicije rodne ravnopravnosti, što iznenađuje ako uzmemo u obzir da je udžbenik pisan u marksističkim okvirima koji svakako prepoznaju ovu jednakost. Napomene da nova izdanja uključuju nova tematska područja je neprecizna zato što savremena istraživanja u humanistici svakako uključuju analizu identiteta, naročito rodnih identiteta, ali govore i o pitanjima razlike u smislu da se zahtev za jednakošću tretira kao nedovoljan.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

371.675:316.35-055.2(497.11)

ANALIZA rodne dimenzije u visokoškolskom
obrazovnom materijalu / [autorke Jana Bačević
... [et al.]]. - 1. izd. - Beograd : Program
Ujedinjenih nacija za razvoj, Sektor za
inkluzivni razvoj, 2010 (Beograd : Standard
2). - 71 str. : table ; 21 cm

Na nasl. str.: Centar za studije roda i
politike, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Beogradu. - Tiraž 300. -
Summary: Comprehensive Analysis of Gender
Dimension in University Educational Material.
- Bibliografija: str. 22-24.

ISBN 978-86-7728-142-7

1. Баћевић, Јана [аутор]

а) Равноправност полова - Универзитетска
настава - Србија

COBISS.SR-ID 176053772

Srbija

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) je globalna razvojna mreža koja se zalaže za promene i obezbeđuje pristup znanju, iskustvima i resursima neophodnim za bolji život građana.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)

Poštanski fah br. 3

Internacionalnih brigada 69

11000 Beograd, Srbija

Telefon: + 381 11 2040400

Fax: + 381 11 344 4300

www.undp.org.rs